

El *Relat dels anys passats* com a font etnogràfica per a l'estudi de l'est d'Europa en època altmedieval*

Agustí Alemany
Natàlia Kubyshina

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
agusti.alemany@uab.cat
natashakub@gmail.com

Recepció: 4/11/2009

Resum

El *Relat dels anys passats* (també conegut com a *Crònica Primària*) és el recull de fets històrics russos més antic que ens ha pervingut i, alhora, una font important per a la història primitiva dels eslaus orientals i llurs veïns. L'objectiu d'aquest article és elaborar un glossari d'etnònims de l'est d'Europa documentats en aquesta obra, recollint les hipòtesis més habituals sobre la seva etimologia i els paral·lels que en trobem en tradicions literàries coetànies.

Paraules clau: *Relat dels anys passats*; etnònims; glossari.

Abstract. *The Tale of Bygone Years as an Ethnographic Source for the Study of Eastern Europe in the Early Middle Ages*

The *Tale of Bygone Years* (also known as *Primary Chronicle*) is the most ancient Russian chronicle extant, as well as an important source on the earliest history of the Eastern Slavs and their neighbours. The aim of this paper is the elaboration of a glossary of East European ethnonyms attested in this work, gathering the most usual hypotheses on their etymology and parallels in contemporary literary traditions.

Keywords: *Tale of Bygone Years*; ethnonyms; glossary.

Sumari

1. Introducció
2. Glossari

* Projecte de recerca MEC HUM2007-64919/FILO i grup de recerca AGAUR 2009SGR0018.

1. Introducció¹

L'estudi de les cròniques russes medievals presenta unes grans dificultats, ja que les més antigues que ens han pervingut no són anteriors al segle XIII, com en el cas de la còpia més arcaica de la Primera Crònica de Nòvgorod (Новгородская первая летопись), o de finals del segle XIV, en el de la Crònica Laurenciana (Лаврентьевская летопись). Tanmateix, gràcies a les investigacions d'A. A. Xàkhmatov i de D. S. Likhatchov tenim una panoràmica fonamental de l'etapa inicial de la cronística russa. D'acord amb la hipòtesi d'aquests estudiosos, la literatura russa antiga té els seus orígens en l'activitat dels escribes (книжники) de Vladímir Sviatoslàvitx el Gran (r. 980-1015) i Iaroslav el Savi (r. 1019-54). En aquest període, hom entrà en contacte amb la literatura cronística bizantina i s'esdevingué la formació de la llengua literària russa antiga. Hom va traduir, per exemple, la crònica (Χρονογραφία) de Joan Malalas (ca. 491-578), gràcies a la qual els lectors russos es familiaritzaren amb els mites de l'antiga Grècia, i la de Jordi Hamartolos, més ben anomenat Jordi el Monjo, que comença el seu relat amb la creació del món i arriba fins a la meitat del segle IX (Χρονικὸν συντομον). Al segle XI, els escribes russos, basant-se en la crònica d'Hamartolos, en redactaren una versió abreujada, titulada *Cronògraf de la gran redacció* (Хронограф по великому изложению). A aquest text s'adreçaren els escribes russos quan escrigueren llurs pròpies compilacions (своды) i cròniques.

En paraules de Likhatchov, hi hagué un «trasplantament» (трансплатация) de la cultura bizantina a la Rus'. Gradualment, aparegueren els primers gèneres de la literatura russa antiga, això és, vides de sants i cròniques. Una de les primeres obres del gènere cronístic és, com hem dit, la Primera Crònica de Nòvgorod, que reproduceix el Còdex Primari de Kíev (Начальный Киевский свод), de l'any 1093, i a partir de la qual es creà el *Relat dels anys passats* (Повесть временных лет = ПВЛ), l'obra més significativa de la literatura russa antiga, escrita, amb tota probabilitat, per Nèstor, monjo del monestir de les Coves de Kíev (Киево-Печёрская лавра) al primer quart del segle XII. El *Relat* ens ha arribat en una segona redacció de l'any 1117, obra de Silvestre, superior (игумен < grec ἡγούμενος) del monestir de Vydubitskii. La versió més ben conservada es troba a la Crònica Laurenciana, copiada per al príncep Dmitri Konstantinòvitx a Nijni Nòvgorod l'any 1377.

El *Relat* arriba fins a la primera dècada del segle XII i consta de dues parts: una introducció cosmogràfica, escrita seguint el model dels cronògrafs medievals, i la part principal, en la qual els esdeveniments descrits s'ordenen per anys.

1. Per a aquest apartat, vegeu Д. С. ЛИХАЧЕВ (1973), *Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили* (El desenvolupament de la literatura russa dels segles X-XVII. Èpoques i estils), Leningrad, p. 15-23, així com la introducció a la traducció d'A. L. ENCINAS MORAL (2004), *Nèstor: Relato de los años pasados*, Madrid, p. 33-57. Per a l'article en general, vegeu С. А. АРУТЮНОВ (1989), *Народы и культуры: развитие и взаимодействие* (Pobles i cultures: desenvolupament i interrelacions), Moscou; В. ПЕТРУХИН i Д. РАЕВСКИЙ (2004), *Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье* (Assaigs d'història dels pobles de Rússia en l'antiguitat i en l'alta edat mitjana), Moscou; М. Г. ХАБУРГАЕВ (1979), *Этнонимия «Повести временных лет»* (L'etnonímia del «Relat dels anys passats»), Moscou.

En qualsevulla crònica, hom hi pot distingir dos tipus de relat: notes informatives (информационные записи) sobre els fets de cada any i narracions cronístiques (летописные рассказы), això és, passatges novel·lats, en els quals el cronista no sols informa, sinó que també presenta herois i batalles, per tal de provocar els sentiments del lector (читательское сопереживание). De vegades, un mateix esdeveniment es presenta de totes dues maneres, segons els objectius del cronista. Així, el *Relat* ens parla dues vegades sobre el tribut dels polians als khàzars: al final de la part introductòria, quan Nèstor vol subratllar la futura força del jove poble eslau, descriu la por dels khàzars en haver-ne rebut com a tribut espases de dos talls, que els ancians interpreten como un mal averany (narració cronística):

НЕ ДОБРА ДАНЬ КНЯЖЕ· МЫ СЯ ДОНСКАХОМЪ ОРОУЖЬЕМЪ ШДИНОЮ СТОРОНОЮ [ОСТРОМЪ]· РЕКОША СЯБЛАМИ· А СИХЪ ОРОУЖЬЕ ШВОИДОУ ОСТРО РЕКШЕ МЕЧЬ· СИ ИМОУТЬ ИМАТИ ДАНЬ НА НАСЪ· И НА ИИЪХЪ СТРАНА «по és bo aquest tribut, príncep, l'obtenim amb una arma esmolada només per una banda, amb sabres, i l'arma que tenen aquests és de dos talls, són espases. Els ha estat predestinat de recaptar tribut de nosaltres i de les nostres terres» (*ПВЛ*, л. 6).

Una mica més avall, ja a la part principal, Nèstor torna de nou a aquesta qüestió, pero només diu breument que l'any 859 (nota informativa):

А Козари имахоу на Поланѣх· и на Сѣверѣх· и на Вѣдичѣхъ· имахоу по вѣдѣти вѣверицѣ ѿ дѣйма «els khàzars recolliren una moneda de plata i un esquírol per (cada) llar de polians, severians i viàtitxes» (*ПВЛ*, л. 6 об. s. a. 6367)

A la crònica, no sols se'ns parla dels eslaus, sinó també de nombrosos pobles veïns: turcs, finougrís, bàltics, germànics, iranians, caucàsics, etc. Som informats dels llocs on viuen, de llurs costums i relacions amb els russos i, de vegades, de l'etimologia de llurs noms. L'objectiu (задача) de Nèstor era connectar la història del poble rus amb la de la resta de la humanitat. Evidentment, como els seus contemporanis, coneixia la història universal a través de la Bíblia, i per això comença el *Relat* a partir del diluvi universal i el repartiment de la terra entre els fills de Noè: Sem, Cam i Jafet (Сим[ъ]же и Хамъ · и Яфетъ). El poble eslau, segons el *Relat*, descendia de Jafet i va dividir-se en diferents tribus, d'algunes de les quals sorgí més tard l'antic poble rus. Sobre el problema del terme «tribu» (племя) utilitzat per Nèstor, els investigadors opinen que aquests grups ètnics no eren pobles, sinó unions o confederacions tribals (племенные союзы или соплеменности), ja que conservaren llurs noms en traslladar-se.

Segons Nèstor, el centre de l'establiment dels eslaus fou el Danubi, fet confirmat ja des del segle VI per les excavacions arqueològiques dels darrers anys. La comunitat originària dels grups etnolingüístics eslaus independents —meridionals, occidentals i orientals— es demostra tant lingüísticament com arqueològicament, sobretot pels monuments de la primera cultura protoeslava, anomenada de Praga-Kortxak (segles V a VII). Com dèiem, Nèstor ensenya la importància de formar un estat, tot recordant els temps en què els eslaus orientals per separat pagaven tribut

a varegs i khàzars. Després de l'adopció del cristianisme, els antics etnònims eslaus desapareixen de les cròniques a partir del segle XI i n'apareixen de nous derivats dels noms de ciutats i regions. Desapareix la consciència de pertànyer als pobles antics.

Quant a l'ordre dels pobles al *Relat*, presenta grans similituds amb la *Tabula populorum* del *Gènesi*. Les llistes de pobles emparentats són introduïdes amb un ètnic genèric: tots els pobles escandinaus (**СВЕИ**, «suecs»; **ЎРМАНЕ**, «normands»; etc.) són «varegs» (**ВАРАЗИ**); tot l'Occident catòlic, «vàlacs» (**ВОЛЬХВА**); el món bizantí, «romans» (**РИМЛАНЕ**); l'imperi germànic, «alemanys» (**НѢМЦИ**); els finougrics, «txud» (**ЧЮДЬ**); etc. Aquest principi no és geogràfic, com a Hamartolos, sinó etnogenètic. L'objectiu principal de Nèstor era investigar «d'on provenia la terra russa» (**ЩКОУДОУ ЕСТЬ ПОШЛА РОУСКАЯ ЗЕМЛА**).

2. Glossari

La nostra tasca consistirà a sistematitzar i comentar les dades que ens dona el *Relat* sobre les diferents tribus i pobles al territori que s'estén des del Danubi fins a la desembocadura del Volga i des del golf de Finlàndia fins a les estribacions del Caucas, les fronteres de l'antic estat rus a finals del segle X². Prestem una atenció especial a les fonts paral·leles, com ara el *De Administrando Imperio* (*DAI*), de Constantí Porfirogènit, o la tradició geogràfica àrab de l'escola d'al-Ġayhānī (*GZ*) i, en menor mesura, altres obres, com ara la *Getica* de Jordanes; la crònica de Teòfan; les *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* d'Adam de Bremen,

2. En aquest glossari, hi hem recollit tots els etnònims relacionats amb l'Europa oriental del Словоуказатель к «Повести временных лет» (p. 603-709), de l'edició de *ПСРЛ I* (= *Лаврентьевская летопись [Полное собрание русских летописей. Том первый]*, 2-е изд. М.: Языки славянской культуры, 2001). Hom no hi trobarà, perquè és obvi, el nom de grecs i bizantins (**Греци** ~ *Graeci*), ni una sèrie d'etnònims només documentats entre els ja fetides de la *Tabula populorum* de *ПВЛ 2*, tots els quals són hàraps i anacronismes erudits de tradició grega: **Воспори** ~ *Воспораной*, **Гарьмати** ППА **Сармати** ~ *Σαρμάται*, **Аешти** ~ *Μαϊῶται*, **Тавриани** ~ *Ταῦροι*, **Фраци** **Т Фраки** ~ *Θράκες*. Així mateix, *ПВЛ 4* об. **Щ Скоуфъ** **рекше** **Щ Козарь** «dels escites, és a dir, dels khàzars» reflecteix l'equiparació *Σκῦθαι* ~ *Χαζαροι*, habitual a les fonts bizantines dels segles IX i X (M 280). Formalment, d'acord amb ХАБУРГАЕВ 1979, p. 167-69 (vegeu n. 1), els noms poden dividir-se en tres grups: col·lectius en -а, col·lectius en -ъ (*-ʔ) i plurals en -е, -и. D'altra banda, podem establir vuit grups ètnics principals:

I. Eslau (ESL): **Словѣне** (també **Нарци**), dividits en:

a) Oriental (ESL^{OR}): **Воужане**, **Вельчане**, **Ватичи**, **Деревчане**, **Дреговичи**, **Долѣбѣи**, **Кривичи**, **Полочане**, **Полане**, **Радимичи**, **Роуць**, **Сѣверане**, **Тѣверьци**, **Уличѣи**.

b) Occidental (ESL^{OC}): **Лютичи**, **Ляхове**, **Назовшане**, **Норва**, **Полане**, **Поморане**, **Чеѣхи**.

c) Meridional (ESL^{MER}): **Болгаре**, **Серевь**, **Хорвати**, **Хороутане**.

II. Bàltic (BAL): **Голадь**, **Жмоудь**, **Зимѣгола**, **Корь**, **Литва**, **Лѣтьгола**, **Проуци**, **Йтваци**.

III. Caucàsic (CAU): **Калози**.

IV. Germànic (GER): **ВАРАЗИ**, **Роуць** (segons la teoria normanista).

V. Finougric (FIN): **Вель**, **Либь**, **Меря**, **Морьдва**, **Моурома**, **Печера**, **Пѣрмь**, **Угре**, **Черемись**, **Чюдь**, **Югра**, **Ймь**.

VI. Irànic (IRA): **Хвалени**, **Йси**.

VII. Samoiede (SAM): **Самоудь**.

VIII. Turc (TUR): **Берендичи**, **Болгаре**, **Козаре**, **Кочмани**, **Печенѣзи**, **Половци**, **Торки**, **Щри**.

etc. La major part del material etimològic prové de la versió russa (revisada per O. N. Trubaxov) del diccionari etimològic de Max Vasmer (Ф)³.

1. **Берендичи** «berenditxes» (TUR): tribu nòmada turca, aliada dels petxenegs l'any 1097 (hàrax *ПБЛ* 89 об. s.a. 6605) i sotmesa pels cumans el 1105 < sense etimologia segura, cf. el turc *bajindir*, nom d'una tribu dels uzos (→**Торки**; Ф I 155 s.v. берендеи).

2. **Болгаре** «búlgars» (TUR): designa tres grups diferents < turc *Bulyar*, potser 'd'origen mixt, mestís', de *bulyamak* 'barrejar' (M 100-106; Ф I 187 s.v. болгарин):

[a] del Volga (TUR): estat multiètnic a la confluència dels rius Volga i Kama, fruit del col·lapse de la «Gran Bulgària» (Theoph. A.M. 6171 μεγάλη Βουλγαρία) de les estepes pòntiques, islamitzat al segle X i destruït per les invasions mongols (àr. بلغار *Bulgār* GZ 57-64 n. 41-2).

[b] del Danubi (ESL^{MER}/TUR): habitants de la Bulgària europea, conquerida pel khan Asparukh l'any 680-681 i integrada al principi per una majoria eslava sotmesa a una elit turca (*DAI* 5/2 Βούλγαροι, àr. برجان *Burgān* GZ 229-30 n. 54).

[c] «negres» (TUR **Чернии** hàrax *ПБЛ* 13): tribus búlgares de les estepes del sud de Rússia sotmeses als khàzars, restes de la «Gran Bulgària» que no emigraren ni al Danubi ni al Volga (*DAI* 12/3 ή μαύρη λεγομένη Βουλγαρία; potser àr. برغر *Burgar* GZ 32).

3. **Бужане** «bujans» (ESL^{OR}): tribus esclaves orientals del curs superior del riu Bug (**Бугъ**, *DAI* 42/59 ó Βογοῦ hàrax), del qual van prendre el nom; equiparats als volinians (→**Велынане**; Ф I 227 s.v. Буг).

4. **Варази**, sg. **Варагъ** «varegs» (GER): poble escandinau del qual, segons les cròniques, provenien els primers prínceps russos. També serviren com a mercenaris dels emperadors bizantins. Segons *ПБЛ* 7 s.a. 6370, suecs, normands, anglesos, gots i russos (**Свое Урмане Инъглане Гъте Ровель**) no són sinó varegs < anord. *váringr, *væringr*, 'aliat, confederat' (gr. Βάραγγοι, ll. *Varangi*; cf. el topònim **море Варажское** 'mar Varega = Bàltica'; Ф I 276 s.v. варяг).

5. **Весь** «vepses» (FIN): tribu baltofinesa a l'est de Nòvgorod, a la regió dels llacs Ladoga, Onega i Beloozero < D 52 *vepsi, nom d'origen desconegut (Jord. *Get.* 116

3. Abreviatures: D = Gy. DÉCSY (1965), *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft*, Wiesbaden; *DAI* = Gy. MORAVCSIK i R.J.H. JENKINS (1967²), *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks; F = E. FRAENKEL (1962), *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I-II, Heidelberg-Göttingen; GZ = H. GÖCKENJAN i I. ZIMONYI (2001), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasien im Mittelalter: Die Ğayhānī-Tradition*, Wiesbaden; M = Gy. MORAVCSIK (1983³), *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Leiden; Ф = M. ФАСМЕР (1964-73, 1986²), *Этимологический словарь русского языка I-IV*, Москва.

Vasinabroncas; àr. ايسو *Īsū*, ويسو *Wīsū* GZ 261-2 n. 87; Adam de Bremen IV.19 *qui lingua eorum Wizzi dicuntur*; Ф I 305 s.v. Везь).

6. **ВЕЛТЫНАНЕ** «volinians» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals al territori de Volínia (**ВОЛЫНЬ**), al curs superior del Bug occidental < derivat del topònim, que no té una etimologia clara; la proposta ‘terra de bestiar boví’ a partir de **вопь** ‘bou’ planteja problemes de vocalisme (Ф I 347 s.v. ВОЛЫНЬ).

7. **ВАТИЧИ** «viàtitxes» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals situada al curs superior i mitjà del riu Oka < d’un epònim **ВАТКО**. L’etimologia, però, és discutida. Les propostes de relacionar-lo amb etnònims antics com ara Ουενέδα ο Άντα són poc reeixides (potser àrab وانتيت *Wāntīt* GZ 75-6 n. 110; Ф I 376 s.v. вятичи).

8. **ГОЛАДЬ** «gòliad» (BAL): tribu bàltica al curs superior del riu Protvà, prop de Moscou, entre viàtitxes (→**ВАТИЧИ**) i krívitxes (→**КРИВИЧИ**); atacada pel príncep Iziaslav de Kiev l’any 1058 (hàrax *ПВЛ* 55 s.a. 6566) i finalment assimilada pels eslaus orientals < relacionada amb l’etnònim Γαλίνδα (Ptol. III.5.2), que hom explica a partir d’un lituà *gālas* ‘final’ en el sentit d’‘habitant de la frontera’ (F I 130; Ф I 434 s.v. голядь).

9. **ДЕРЕВЛАНЕ, ДРЕВЛАНЕ** «derevlians» (ESL^{OR}): antiga tribu russa de Volínia, habitants de la regió anomenada **ДЕРЕВА** < de **ДЕРЕВО**, ‘bosc’; segons *ПВЛ* 3, així anomenats **ЗАНЕ СЪДОША ВЪ ЛЪСЪХЪ** «perquè van establir-se als boscos», per oposició als polians (→**ПОЛАНЕ**; *DAI* 37/44 Δερβλενίνοι hàrax; Ф I 501 s.v. деревляне).

10. **ДРЕГОВИЧИ** (**ДЪРЪГ-**, **ДЪРГ-**) «dregòvitxes» (ESL^{OR}): tribu eslava oriental entre els rius Pripiat i Dvina occidental < relacionat amb el bielorus дрэґва ‘terreny pantanós’ i l’ucraïnès дряговина ‘pantà’ (*DAI* 9/108 Δρουγούβιται hàrax; Ф I 536-7 s.v. дреговичи).

11. **ДОУЛЪБИ** «dulebs» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals al territori de Volínia occidental, amb posterioritat part dels bujans (→**БОУЖАНЕ**) i volinians (→**ВЕЛТЫНАНЕ**) < origen confús; segons Vasmer, del germànic occidental *deudo-*, ‘poble’, & *-laifs*, ‘herència’, com els antropònims *Dietleip*, *Detlef* (al-Mas‘ūdī *Murūğ* 34 دولابه *Dūlāba*; Ф I 551 s.v. дулеб).

12. **ЖМОУДЬ** «j mud, samogitis» (BAL): nom eslav d’una tribu lituana, habitant de la regió històrica homònima (rus Жемайты, Жемайтия) < forma d’origen polonès (*Żmudź*) a partir d’un lituà *žemaitis*, ‘habitant de les terres baixes’, de *žēmas* ‘baix’ (F II 1298; II. *Samogitia*; Ф II 59-60 s.v. Жмудь).

13. **ЗИМЪГОЛА, ЗИМИГОЛА** «zimegola, semigalis» (BAL): tribu bàltica a la regió històrica de Zemgale, a l’actual Letònia < del topònim letó *Zēmgale*, de *zēmgalis*, ‘part inferior’ (II. *Semgala*, *Semigallia*; Ф II 93 s.v. Земигола).

14. **Касози**, sg. **Касогъ** «kasogs» (CAU): antic nom rus del poble caucàsic nord-occidental dels txerquesos o circassians (DAI 42/13, 101 *Κασαχία*, àr. *الكاسكيه* *al-Kāsakīya*, *كشك* *Kašak*; osset *kæcær* ‘txerquès’; Ф II 206-7 s.v. *касор*).

15. **Козаре** «khàzars» (TUR): confederació turca de les estepes pontocàspiques, on establí un khaganat entre els segles VII i X que es convertí en massa al judaisme i fou una potència regional fins que va ser destruïda per Sviatoslav de Kíev l’any 965 (ПВЛ 19 s.a. 6473) < turc *qazar*, sovint derivat de *qazmaq* ‘vagar’ (DAI 10/3 *Χάζαροι*; àr. *خزر* *Ḥazar*, *بهر الخزر* *baḥr al-Ḥazar* ‘mar Khàzara = Càspia’, GZ 51-55 n. 2-3; arm. *Xazirk’*, georg. *Xazarni*, heb. *קזר* *Qazar*, *קוזר* *Kozar*, etc.; M 335-6; Ф II 278 s.v. *козаре*).

16. **Корсь** «curonis» (BAL): tribu bàltica a la regió històrica de Curlàndia < paraula manllevada d’una forma bàltica com el letó *Kursa* o el lituà *Kuršas* ‘Curònia’ (ll. *Cori*, *Curones*; Ф II 338 s.v. *корсь*).

17. **Кривичи** «krívitxes» (ESL^{OR}): tribu eslava oriental al curs superior del Dvina occidental, el Dnièper i el Volga < anomenada a partir d’un epònim ***Кривь**; cf. l’antic rus **кривь** ~ **σκολιός**, d’on prové el rus **кривой** ‘oblic, tort, borni’ (DAI 9/108 **Κριβιτζοί**, 9/9 **Κριβιτταινοι**; Ф II 375-6 s.v. *кривичи*).

18. **Кумани** «cumans» (TUR): nom dels →**Половци** a les fonts bizantines (hàpax ПВЛ 78 s.a. 6604 **Кумани рекъше Половци** «els cumans, és a dir, els pòlovtsi»). Endemés, l’any 1103 (ПВЛ 94 s.a. 6611), un cert **Куманъ** és esmentat entre els prínceps dels pòlovtsi morts en combat per Sviatopolk II de Kíev < turc *quman* (d’on prové el gr. *Κούμανοι* M 167-8; ll. *Comani*, *Cumani*; Ф II 415 s.v. *куманин*).

19. **Либь**, **Любь** «livonians» (FIN): tribu baltofinesa al nord de Curlàndia < del letó *lībis* ‘livonià’ (Ф II 493 s.v. *либь*).

20. **Литва** «lituans» (BAL): poble bàltic atacat per Iaroslav el Savi l’any 1040 (ПВЛ 52 s.a. 6548) < del lituà *Lietuvà* ‘Lituània’, sovint explicat com a ‘territori costaner’; cf. ll. *lītus* (F I 368-9; Ф II 502 s.v. *Литва*).

21. **Лутичи** «lutitxes» (ESL^{Occ}): tribu liaca (hàpax ПВЛ 3) < etimologia insegura; potser d’un eslau *lutъ, rus **лютый** ‘salvatge’ (Ch. LÜBKE *RGA* 19 [2001²] 51-53 s.v. *Lutizen*).

22. **Лѣтьгола** «latgalis» (BAL): tribu bàltica de la regió històrica de Latgale, a l’est de Letònia (hàpax ПВЛ 2 v.l. **Сѣтьгола**) < del topònim letó *Latgale* (ll. *Letgalli*; Ф II 466 s.v. *Латыгола*).

23. **Ляхове** «liacs, polonesos» (ESL^{Occ}): poble eslau occidental < del polonès *lęchъ, ‘polonès’ (lituà *lėnkas*, hong. *lengyel*; ПВЛ 3 а ѿ **лѣхъ** **Ляховъ** **прозвашася** **Полане** «i d’aquells liacs sorgiren els polonesos»), forma abreujada

de *lędēninь ‘nouvingut’, derivat de *lędo ‘territori verge, no cultivat’ (*DAI* 9/10 Λενζανήνοι, 37/44 Λενζενίνοι; F I 356; Ф II 553 s.v. лях).

24. **МАЗОВШАНЕ** «mazovians» (ESL^{Occ}): tribu liaca (→**МАЗХОВЕ**) de Mazòvia (Mazowsze, Polònia).

25. **МѢРА** «mèria» (FIN): tribu finoúgrica a la regió entre els rius Volga i Oka, al territori de les posteriors Moscou, Vladimir, Iaroslavl i Kostroma, sovint identificada amb els actuals mari o txeremisos < txeremis *marə, mare, mari, màrij*, ‘home, marit; txeremis’ (Jord. *Get.* 116 *Merens*; Adam de Bremen IV.14 *Mirri*; D 146-9; Ф II 606 s.v. мѣря).

26. **Моравѣ** «moraus» (ESL^{Occ}): habitants de Moràvia, regió històrica a l’est de Txèquia < del nom del riu Morava, anterior als eslaus (Tac. *Ann.* II.63 *Marus*), però probablement associat per etimologia popular a **морѣ** ‘mar’ (*DAI* 13/5 *Мораβѣа*; potser àr. *مروات* *M.rwāt* GZ 175 n. 455; Ф II 652 s.v. Моравия).

27. **Морѣдѣа, Мордѣа** «mordvins» (FIN): poble finoúgric, avui present especialment a la República de Mordòvia < etimologia incerta a partir de l’iraniana *mar-d-xvar ‘antropòfag’, probablement inspirada en els Ἀνδροφάγοι d’Hdt. IV.18. Tampoc és segura la relació amb el ziriè *mort* i el votiac *murt* ‘home’ (Jord. *Get.* 116 *Mordens*; *DAI* 37/46 *Мордѣа* *hàpax*; potser àr. *برطاس* *Burtās* GZ 55-6 n. 29; D 93-104; Ф II 653-4 s.v. мордва).

28. **Муroma** «muroma» (FIN): tribu finoúgrica vinculada a la ciutat de Murom (**Муromь**), situada a la riba esquerra del riu Oka i pàtria de l’heroi èpic rus Илья Муромец (D 146-9; Ф III 14 s.v. Муром).

29. **Нартси** «nartsos» (ESL): tribus esclaves establertes a l’antiga província romana de *Noricum*, d’on prové el nom (*hàpax* *ПВЛ* 2 об. **Нартси еже соуть Словѣне** «els nartsos, que són també eslaus»).

30. **Печенѣзи**, sg. **Печенѣзь** «petxenegs» (TUR): confederació de tribus turques, formada entre el Volga i la mar d’Aral, però desplaçada cap a l’oest a finals del segle IX per khàzars i uzos. Arribats per primera vegada a terra russa l’any 915 (*ПВЛ* 20 Р об. s.a. 6423 *приидоша Печенѣзи первое на Рускѣю землю*), s’ensenyoriren de les estepes des del Don fins al Danubi inferior, i van ser motiu constant de problemes fins que foren vençuts per Iaroslav el Savi l’any 1036 (*ПВЛ* 51 s.a. 6544) < turc *Bäčänäk*, explicat per Vasmer com un diminutiu de *bača* ‘marit de la germana gran’; cf. el nom de tribu oghuz *Bičene* (*DAI* 1/1 *Πατζινακῖται*, *Πατζινακαι*, àr. *بجاناك* *Bağānāk*, *بجاناكيه* *Bağānākīya* GZ 162-66 n. 382-3; arm. *Pacanikk’*, georg. *Pačanikni*; M 247-49; Ф III 255 s.v. печенеги).

31. **Печѣра** «petxora» (FIN): poble avantpassat dels komi o ziriens, segons *ПВЛ* 85 s.a. 6604 (any 1096), tributaris de Nòvgorod < relacionat amb el nom del riu homònim, l’actual Petxora (Ф III 256 s.v. печора).

32. **Половци, Половьци** «polovtsi» (TUR): confederació de tribus turques a les estepes pòntiques coneguda des del segle XI. Des de la seva primera aparició a la crònica l'any 1054 (*ПВЛ* 55 s.a. 6562), enemics aferrissats dels prínceps russos. Sotmesos més tard pels mongols, passarien a ser els principals integrants de l'Horda d'Or i la base de la nació tàrtara < forma russa d'etimologia controvertida, sovint relacionada amb l'antic rus **половь** 'groc clar, ros' (d'on prové l'hongarès *Palóczok*; en altres llengües, formes diverses com ara el gr. Κοῦμανοι → **Кюмани**, пр. قپچاق *Qipčāq* GZ 209 n. 145, d'on prové el georg. *Qivč'agni*, etc.; Ф III 313 s.v. **ПОЛОВЦЫ**).

33. **Полочане** «polutxans» (ESL^{OR}): una part dels krívitxes (→ **Кривичи**) que habitava la ciutat de Pòlotsk (**Полотъскъ**), a les ribes del riu Polota (**Полота**), d'on prové el nom (Ф III 316, 318 s.v. **Полота, полочанин**).

34. **Поляне** «polians» (ESL^{OR/Occ}): 1. tribu eslava oriental al curs mitjà del riu Dnièper, a la regió de Kíev, nucli originari de l'antic estat rus; 2. polonesos (vegeu **Ляхове**) < de **поле** 'camp', segons *ПВЛ* 14 P s.a. 6406 (any 898), així anomenats per oposició als derevlians (→ **Древляне**) **зани в поли сѣдаху** «perquè van establir-se a camp obert» (Ф III 322 s.v. **поляне**).

35. **Поморане** «pomorians, pomeranis» (ESL^{Occ}): tribu liaca entre l'Oder i el Vístula, habitants de Pomerània < de **поморье** 'costa, territori arran de mar' (Ф III 322-3 s.v. **Померания, поморье**).

36. **Пруси** «prussians» (BAL): grup de tribus bàltiques que habitaven la costa meridional de la mar Bàltica (**һапах** *ПВЛ* 2) < de l'antic prussia *prūsis* 'prússia' (ll. *Prusi, Pruzi*; Ф III 389 s.v. **прусак**).

37. **Пермь, Пермь** «permis» (FIN): poble finoúgric, avantpassat dels komi o ziriens, a la regió entre els Urals i els rius Petxora, Kama i Volga < etimologies dubtoses a partir del ziriè *parma* 'bosc' i el finès *perämaa* 'interior del país'; relacionat amb el nom de la ciutat homònima (nòrdic antic *Bjarmar*, anglosaxó *Beormas*, ll. *Biarmi, Biarmenses*, Laon. Chal. ed. *NEBUHR CSHB* [1843] p. 132 **Πέρμιου**; D 122; Ф III 242-3 s.v. **Пермь**).

38. **Радимичи** «radimitxes» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals entre els rius Dnièper i Desnà. Tributaris dels khàzars, foren incorporats a l'estat rus l'any 885 (*ПВЛ* 8 об. s.a. 6393) < d'un erònim **Радимъ**, hipocorístic de **Радимѣрь** (Ф III 430 s.v. **радимичи**).

39. **Росъ** «russos» (GER/ESL^{OR}): habitants de la formació estatal creada al segle IX pels eslaus orientals al curs mitjà del riu Dnièper i, per extensió, dels diversos principats posteriors. Originàriament, nom de la tribu varega (cf. *ПВЛ* 7 s.a. 6370: any 862) a la qual pertanyia **Рюрикъ** (anord. *Hrørekr* 'rei gloriós'), fundador llegendari de la dinastia de la Rus' de Kíev < forma abreujada d'un anord. *Róþsmenn* o

Róþskarlar ‘remer, navegant’; cf. finès *Ruotsi*, estoni *Roots* ‘Suècia’ (Jord. *Get.* 129 *Rosomonorum gens infida*; *DAI* 2/1 oi Ῥῶς, àr. الروس *al-Rūs* ‘normands’, GZ 81-86 n. 140-1; d’ on posteriorment sorgí el gr. Ῥῶσοι, ll. *Russi*, etc.; Φ III 522-3 s.v. Русь).

40. **САМОЕДЪ** «samoiedes» (SAM): poble uràlic d’Euràsia septentrional, a totes dues vessants dels Urals, veí dels iugra segons *ПВЛ* 85^a s.a. 6604 (hàрах) < potser relacionat amb el lapó *Same* ‘Lapònia’, el finès *Suomi* ‘Finlàndia’; sovint interpretat erròniament en rus a partir de сам ‘un mateix’ i есть ‘menjar’ com αὐτο-φάγος (Φ III 554 s.v. самоёд).

41. **СЕРЕВЬ** «serbis» (ESL^{MER}): tribu eslava meridional (hàрах *ПВЛ* 2 об.) < de l’antic serbi *srěbinь*, *srěblinь* (*DAI* 29/55 Σέρβλοι; Φ III 603-4 s.v. серб).

42. **СЛОВѢНЕ, СЛОВѢНИ** «eslaus» (ESL): conjunt de pobles de l’est d’Europa de llengua indoeuropea, dividits en tres grups principals: orientals, occidentals i meridionals; cf. l’hàрах *ПВЛ* 2 об. **СЛОВѢНИ НА ДОУНАИСКНИА** «eslaus del Danubi» < d’origen controvertit; potser d’un ide. **slawo-*, ‘poble’, d’ on prové el grec λαῖφός, malgrat les reserves de Vasmer; sovint relacionat per etimologia popular amb **СЛАВА** ‘glòria’ o **СЛОВО** ‘paraula’; *DAI* 9/9 Σκλάβοι, ll. *Sclav(en)i*; àr. صقلاب *Šaqḷab*, pl. صقالبه *Šaqāliba* GZ 75-80 n. 106-7, sovint aplicat a pobles no eslaus; Φ III 664-5 s.v. славянин).

43. **СѢВЕРАНЕ** «severians» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals a la conca dels rius Desnà, Seim i Sula, de primer tributàries dels khàzars però incorporades per Oleg al principat rus de Kíev l’any 884 (*ПВЛ* 8 об. s.a. 6392) < del rus antic **сѣверь** ‘nord’, ja que inicialment eren les tribus més septentrionals (*DAI* 9/108 Σεβέριοι hàрах; Φ III 588-9 s.v. север).

44. **Торки, Торьки** «uzos, oghuz», lit. ‘turcs’ (TUR): tribu turca arribada de l’est de la mar Càspia que l’any 889 expulsà els petxenegs de llurs antics territoris i fou, al seu torn, desplaçada pels cumans a mitjan segle XI i emigrà a la regió del Danubi inferior < de l’etnònim genèric *Türk*. El veritable nom turc dels uzos, però, era *Oğuz* ‘clan, tribu’ (*DAI* 9/114 Οὔζοι, ll. *Uzi*, àr. غوز *Gūzz* GZ 205-7 n. 123, però heb. טורקיא *ṭwrqy* /*Tūrqiā*/ en el Document de Cambridge; M 228; Φ IV 83-4 s.v. торки).

45. **ТѢВЕРЬЦИ, ТѢВЕРЦИ, ТИВЕРЬЦИ** «tiversos» (ESL^{OR}): unió de tribus esclaves orientals al Dnièster i prop de l’embocadura del Danubi, més tard desplaçats cap al nord per la pressió de petxenegs i cumans < potser d’un hidrònim ***ТИВЕРЬ**, equivalent al gr. Τύρας ‘Dnièster’, explicat a partir de l’ai. *tivrá-*, ‘ràpid’ (Φ IV 55 s.v. тиверцы).

46. **Ўгре, Ўгри** «magiars, hongaresos», lit. «ugris» (FIN): des de l’època de la migració a través de les estepes del sud de Rússia. Són els «ugris negres» (**Ўгри Чернии**) que passaren per Kíev en temps d’Oleg (r. 882-912). En canvi, els «ugris

blancs» (**Угри Бѣли**), aliats de l'emperador bizantí Heracli contra el rei sassànida Cosroes (626-7) eren khàzars (tots dos esmentats a *ПВЛ* 4 об.) < de l'etnònim bulgaroturc *on-oghur* 'les deu tribus oghur' (gr. Οὐγγροι M 225-27, però *DAI* 3/1 Τούρκοι; ll. *Ungri, Ungari*; àr. المجفريه *al-Mağğarīya* 'magiars' GZ 64-75 n. 76-7; Ф IV 147 s.v. угрин).

47. **Уличи, Улоуци** «ulitxes» (ESL^{OR}): unió de tribus eslaves orientals situada al curs inferior del Dnièper, el Bug i la costa de la mar Negra < explicat a partir d'una forma ***Угличи** derivada d'**оуг(ъ)ль** 'angle'; cf. Theoph. A.M. 6170 Ὀγγλος, nom del sud de Bessaràbia, regió entre els rius Dnièster i Prut a l'angle nord-occidental de la mar Negra, l'actual Буджак, del turc otomà i tàrtar de Crimea *budzak* 'angle' (*DAI* 37/44 Οὐλτῖνοι hàрах; potser àr. السح 's.h error per السج *Ulisğ GZ 76 n. 116; Ф IV 145 s.v. угол).

48. **Хвалиси** «corasmis» (IRA): habitants de Coràsmia, antic estat iranià al delta del riu Amudarià; cf. **море Хвалинское**, 'mar Coràsmia = Càspia' (hàрах *ПВЛ* 3) < pm. *Xwarezm*, ar. (*H)uvarazmiya*- (potser Ioan. Cinn. ed. *НІЕВУНН СШВ* [1836] p. 107, 247 Χαλίσιοι, hong. *Kaliz*; M 338-9; Ф IV 229 s.v. Хвалиское море).

49. **Хорвати** «croats» (ESL^{MER}): tribu eslava meridional; en una llista són esmentats els «croats blancs» (*ПВЛ* 2 об. **Хрватѣ Бѣли** hàрах, cf. *DAI* 30/63, 72-3 Βελοχρωβάτοι) < d'origen controvertit, potser d'un irànic *(*fšu-*)*haurvata*, av. *pasuhaurva-* 'pastor de ramat'. La comparació amb l'antropònim Χορόαθρος d'una inscripció de Tànaïs és molt arriscada (*DAI* 13/7 Χρωβάτοι; Ф IV 262 s.v. хорват).

50. **Хороутане** «corutans» (ESL^{MER}): tribu eslovena a la regió de Caríntia (hàрах *ПВЛ* 2 об.) < nom format a partir de l'antic alt alemany *Charanta*, llatí *Carantāni*, explicat a partir del venecià (*s*)*caranto* 'rierol de muntanya', d'una arrel potser no ide. **kar-*, 'pedra' (Ф IV 269 s.v. хорутане).

51. **Черемись** «txeremissos» (FIN): el poble finoúgric dels mari < préstec del txuvaix *šarmiš* 'txeremís' (D 107-9; Ф IV 338-9 s.v. черемис[ин]).

52. **Чехи, Чахи, Чеси** «txecs» (ESL^{Occ}): tribus eslaves occidentals presents a les regions de Bohèmia, Moràvia i Silèsia des del segle VI < txec antic *čexъ*, diminutiu de *četъnikъ: *četa* 'destacament, grup' (el vocalisme de la forma **Чахи** sembla influenciat per →**Дажове**; Ф IV 353 s.v. чех).

53. **Чюдь** «txud» (FIN): designació col·lectiva de diverses poblacions fineses del nord-oest de Rússia, en especial dels estonis; cf. l'hàрах *ПВЛ* 2 **Заволочьская Чюдь** «els txud de [la regió de] Zavolotxe» (Ф IV 378 s.v. Чудь).

54. **Югра** «iugra» (FIN): poble úgric a l'oest dels Urals, a la regió de les fonts del riu Petxora, avantpassat dels khanti (ostiacs) i dels mansi (voguls) < relacio-

nat amb el ziriè *jegra* ‘mansi, vogul’ (àr. *يورہ yūra*, *يوغره yūgra* GZ 261-2 n. 88; D 22; Ф IV 527 s.v. Югра).

55. **Ймь** «iam» (FIN): tribu finesa atacada pel príncep Vladímir Iaroslàvitx de Nòvgorod l'any 1042 (*ПВЛ* 52 s.a. 6550) < finès *Häme*, nom de la regió de Tavastland o Tavàstia, al sud de Finlàndia (Ф IV 557 s.v. ямь).

56. **Йси** «iasos» (IRA): tribus nòmades iranòfones del sud de Rússia, equivalents als alans medievals de les fonts bizantines i avantpassats dels actuals ossets; atacats pel príncep Svetoslav de Kíev l'any 965 (hàrax *ПВЛ* 19 s.a. 6473) < d'una base **as- / *-os* d'origen incert, present en diverses variants del nom; l'antiga etimologia a partir de l'av. *asu-* ‘ràpid’ és poc convincent (arm. *Aš-Tigor*, àr. *أس Ās*, *أص Āṣ*, ll. *As*, *Aas*, *Assi*, *Azzi*, hong. *Jász*, georg. *Osn*, topònim *Oset'i*, d'on prové el rus *Осетия* = *DAI* 11/11 *Ἄλανοι*; Ф IV 564-5 s.v. ясин).

57. **Йтѡаги, Йѡтѡаги** «iatviags» (BAL): antiga tribu prussiana ètnicament propera als lituans entre els rius Niemen i Narew < d'un bàltic **jāt(u)vingas*, relacionat amb el rus *ятѡ, ятѡ* ‘tropa’, lituà *jóti, jóju*, ‘anar a cavall’ (ll. *gens Jaczwingorum*; F I 195; Ф IV 567-8 s.v. ятѡяг).

58. **Ѡбри, Ѡбрѣ, Ѡбърѣ** «àvars» (TUR): confederació turca d'origen heterogeni que aparegué a mitjan segle VI a les estepes del nord del Caucas i tingué un paper determinant en les migracions eslaves cap al sud-est d'Europa. *ПВЛ* 4 об. els presenta com a enemics dels eslaus i opressors dels dulebs (→ **Долѣби**) < turc *Abar* (*DAI* 25/22 *Ἄβαροι, Ἄβαρεῖς*, ll. *Avari, Avars*, àr. *ابر Abar* GZ 89 n. 183; Orkhon *Apar*; M 51-53; Ф III 107-8 s.v. обрин).